

Я.С. ЯЦКІВ, А.І. РАДЧЕНКО

ПРО ЕФЕКТИВНІСТЬ ВИДАННЯ НАУКОВИХ ЖУРНАЛІВ В УКРАЇНІ

У статті висвітлено ситуацію, що склалася на сьогодні в Україні з виданням наукової фахової періодики. Детальніше розглянуто періодичні видання Національної академії наук України. Викладено основні зауваження та пропозиції щодо вимог до наукових фахових видань, нову редакцію яких нещодавно було запропоновано до розгляду Департаментом атестації кадрів Міністерства освіти і науки, молоді та спорту України.

Україна проголосила прагнення до євроінтеграції. І це, на думку багатьох громадян України, єдине правильне рішення й єдино можливий шлях, який необхідно пройти достойно. З європейським простором варто інтегруватися на рівні знань і всебічної міжвідомчої та міжінституційної співпраці у сфері науки, інновацій та інформатизації. Однак інтеграцію легко проголосити, та важко здійснити. Причин цьому багато, проте, на нашу думку, найголовнішою є та, що за радянських часів не було культу власності й багатства, а після розпаду СРСР основним кредо більшості людей стало збагачення будь-якою ціною. І не лише фінансове збагачення, а й безпідставне накопичення статусних звань, ступенів, відзнак, нагород тощо. Духовні й моральні цінності, професійна етика та вимогливість до якості кінцевого результату, на жаль, відійшли на другий план і в науковій сфері.

Шлях до фальшивого підвищення статусу легше вторувати у формалізованому світі, в якому основними умовами для здобуття звань і нагород є формальні вимоги, що жодним чином не враховують власне якості наукового «продукту» — монографії, розробки, навчального курсу, статті. Це пояснює посилену увагу до наукової видавничої продукції, й передусім — до наукової періодики. Друковані чи електронні періодичні видання є необхідним елементом розвитку науки і технологій, засобом здійснення комунікації між ученими. Надзвичайно важливо, щоб це був

якісний інформаційний елемент, щоб у кожному виданні було передбачено жорсткий відбір публікацій, відфільтровування вторинних, незначущих, псевдонаукових статей.

Натомість сьогодні ми маємо формальні, переважно кількісні, вимоги до наукових публікацій та наукових фахових видань, перелік яких традиційно затверджувала Вища атестаційна комісія України. Тепер цю функцію передано Департаменту атестації кадрів (ДАК) при МОНмолодьспорт України. Українцям небажано, щоб і надалі збереглися формальні підходи до формування зазначеного списку і наявні негативні тенденції розвитку вітчизняної наукової періодики.

Коротко проаналізуємо ситуацію з фаховими науковими періодичними виданнями в Україні.

По-перше, у світі і, відповідно, в Україні з кожним роком зростає кількість періодичних наукових видань і кількість наукових статей у них. Статті стають коротшими, а переліки посилань при них — довшими з метою підвищення індексів цитувань. Водночас зростають світові вимоги до наукової періодики, адже всі видання, а особливо видання відомих видавництв та інституцій, зацікавлені у входженні до міжнародних наукометричних і реферативних баз. Тому впроваджується жорсткіший відбір статей шляхом підвищення рівня рецензування.

На жаль, в Україні в багатьох наукових виданнях немає ефективних заходів рецензування та відбору статей до друку. Чому так? Тому, що метою публікації є не прагнення

оприлюднити нові результати, здобутки чи міркування, не наукова цінність, навіть не гонитва за вищим індексом цитування, а необхідність задовольнити формальні вимоги до кількості публікацій для отримання наукового ступеня, звання чи посади.

По-друге, термін «ефективність наукового періодичного видання» вельми розпливчастий — ним можуть позначати наповнюваність портфеля, розмір читацької аудиторії, комерційну складову, вагомість публікованих у виданні досліджень і статус їхніх авторів. Крок до чіткішого встановлення рівня ефективності наукових видань і наукових досліджень було зроблено під час запровадження наукометричних показників, однак разом з тим зростає кількість критичних відгуків щодо їх застосування. Наголосимо, що системі оперування відомими на сьогодні наукометричними показниками закидають передовсім надмірну формалізованість в оцінюванні наукової праці.

Імовірно, консенсус полягає в тому, що наукометричний показник має бути одним із параметрів оцінювання наукового видання та роботи науковця. Інші критерії мають враховувати специфіку конкретних галузей науки та наукову складову. За набором таких параметрів має складатися інтегрована оцінка якості видання.

Статистика добре ілюструє ситуацію з науковою фаховою періодикою в Україні. На порталі наукової періодики Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського, яка останніми роками докладає значних зусиль, щоб стати агрегатором електронних версій відповідних видань, вже розміщено близько тисячі назв (табл. 1).

З таблиці видно, що 50% видань належить до установ, підпорядкованих Міністерству освіти і науки, молоді та спорту України. Майже всі вони започатковані навчальними закладами різного рівня акредитації. Здебільшого це різноманітні вісники, наукові записки, наукові часописи з періодичністю 2, рідше — 4 рази на рік.

Очевидно, що випуск наукової періодики не є основною функцією органів державної влади, громадських об'єднань чи приватних інституцій, але вони видають 23% наукової періодики в Україні. Зауважимо також, що 78%

таких видань мають періодичність 4 і менше чисел на рік і лише 7% виходять щомісяця.

У табл. 2 наведено розподіл видань за галузями знань. Слід зазначити, що досить часто одне видання є фаховим за кількома науковими напрямками. Тобто ці дані вказують, у якій кількості видань можна опублікувати статтю, яку буде зараховано як фахову для захисту дисертації. Лідером тут є технічні науки — у цій галузі результати досліджень можна публікувати в 113 виданнях підпорядкування МОНмолодьспорт України, 35 — НАН України та ще в 35, належних до інших відомств. Загалом це 183 видання. А далі — прості підрахунки: якщо кожне з цих видань виходить у середньому 4 рази на рік і містить близько 12 статей, то щороку з технічних наук в Україні публікується близько 9 тисяч робіт тільки в періодичних фахових виданнях! А є ж іще навчальна, довідкова, енциклопедична література, наукові монографії та неперіодичні збірники наукових праць, матеріали конференцій, праці, видані за кордоном. Якою ж має бути кількість рецензентів і членів редакційних колегій видань, щоб забезпечити належний рівень наукової фахової літератури? Якою має бути результативність технічних наук в Україні за такої кількості видань і публікацій?

Умовно за якістю наукову періодику України можна розподілити на такі групи:

1 — журнали НАН України та інших відомств з визначеним імпаکت-фактором, які видають чи перекладають англійською;

2 — видання НАН України та інших відомств, які ще не мають імпаکت-фактора, але входять до світових наукометричних баз, мають налагоджений дієвий контроль за якістю публікацій, до складу їх редколегій входять відомі закордонні вчені;

3 — академічні й університетські видання без імпакт-фактора та без участі зарубіжних учених, що мають чітку редакційну політику (редакційні колегії та редакції яких працюють ефективно, підтримуючи, зокрема, високий рівень рецензування, відповідність чинним стандартам і світовим вимогам, актуальність електронного ресурсу тощо);

4 — всі інші видання, маловідомі світовій та вітчизняній науковій спільноті.

Розглянемо детальніше наукову періодику НАН України. На сьогодні Національна академія наук України є співзасновником 86 періодичних наукових фахових видань. Серед них 4 видання є загальноакадемічними, 44 належать до Секції фізико-технічних і математичних наук, 23 — до Секції хімічних і біологічних наук і 15 — до Секції суспільних і гуманітарних наук. Крім того, НАН України є засновником науково-популярного журналу «Світгляд» і співзасновником чотирьох реферативних журналів — тематичних серій Українського реферативного журналу «Джерело» та 41 збірник наукових праць.

Слід також зазначити, що установи НАН України самостійно видають ще близько 100 наукових журналів і збірників наукових праць різної періодичності.

18 академічних журналів перевидають закордонні видавничі компанії. Більшість з них (11) видає Springer, інші — Elsevier, Begell House, Pleiades Publishing, окремі наукові установи. Два академічні журнали перевидають англійською лише в електронному вигляді.

Ще дев'ять академічних журналів виходять англійською мовою в Україні: їх готують і випускають академічні установи. Деякі з них мають лише англійську версію, інші — англо-україномовну, що виходять паралельно.

За даними представників Thomson Reuters (інформація станом на травень 2011 р.), для 18 академічних журналів обчислено імпаکت-фактор. Ще для 3 журналів цей індекс нині тільки обраховують (вони внесені до Master Journal List). Приємно зазначити, що серед цих видань є і загальноакадемічний журнал «Доповіді Національної академії наук України».

База даних Scopus індексує багато академічних журналів. Щоправда, частина з них індексується не як видання НАН України, а як журнали закордонних видавців — з минулого року Scopus припинив індексування національних версій періодичних видань за наявності англійської версії. Щоб віднайти всі українські за походженням журнали у БД Scopus, слід зважати, що будь-яка база даних є формалізова-

ною математичною системою і одержаний результат визначений передовсім правильним налаштуванням пошуку. За даними, наведеними у щорічній доповіді Scopus, у 2010 р. цією БД було опрацьовано 36 назв українських академічних періодичних видань.

Працюючи над питаннями активізації внесення наукової періодики НАН України до світових наукометричних і реферативних баз, Науково-видавнича рада НАН України започаткувала щорічну конференцію «Наукова періодика: традиції та інновації» і збірник «Наука України у світовому інформаційному просторі». Організацію конференції доручено базовій організації Науково-видавничої ради НАН України — Видавничому дому «Академперіодика» НАН України. Остання конференція відбулася в Києві 31 травня 2012 р. Матеріали конференцій публікуються в зазначеному збірнику, розповсюджуються по наукових установах, бібліотеках і вищих навчальних закладах України, а також розміщені у відкритому доступі на сайті Науково-видавничої ради НАН України («Наукові публікації та видавнича діяльність» — www.publications.nas.gov.ua).

Одним із пунктів резолюції минулорічної конференції було рішення щодо звернення до Департаменту атестації кадрів МОНмолодьспорт України з питань оформлення пристатейних списків літератури в наукових фахових періодичних виданнях. На виконання рішення в лютому цього року було підготовлено і направлено до ДАК МОНмолодьспорт України лист, у якому, зокрема, зазначено: «Основним свідченням високого рівня та світового визнання наукового журналу є його входження до міжнародних реферативних і наукометричних баз даних». Отже, вітчизняні вимоги до періодичних наукових фахових видань не повинні суперечити вимогам цих баз. Однак дотримання вимог стандарту ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання (ГОСТ 7.1–2003, IDT)» під час оформлення пристатейних списків унеможливує прийняття українських журналів до світових баз.

Табл. 1.

**Українські наукові журнали та збірники наукових праць за інформацією
Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (<http://www.nbuv.gov.ua/portal/>)**

Відомство	Кількість	Періодичність (кількість чисел на рік)				
		12	6	4	2	Інша
Національна академія наук України (НАН)	167	13	39	74	26	13
Національна академія медичних наук України (НАМН)	34	1	7	23	1	2
Національна академія аграрних наук України (НААН)	18	2	1	6	3	1
Національна академія педагогічних наук України (НАПН)	16	1	3	5	3	4
Національна академія правових наук України (НАПрН)	7	1	2	2	0	2
Національна академія державного управління при Президентові України (НАДУ)	7	0	0	5	2	0
Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України (МОНмолодьспорт)	459	11	49	162	199	37
Інші органи державної влади (ОДВ)	127	19	20	51	29	9
Асоціації, федерації, приватні видання (А)	83	19	10	33	14	7
Разом	918	67	131	361	277	75

Табл. 2.

Розподіл української наукової періодики за галузями науки

Науки	Кількість журналів і збірників*								
	НАН	НАМН	НААН	НАПН	НАПрН	НАДУ	МОНмолодь-спорт	ОДВ	А
Аграрні	1		10				8	13	7
Біологічні	17	1	5				14	1	1
Військові							2	4	
Державне управління						6	1	1	1
Економічні	14		1		1		58	18	13
Історичні	19		1				22	2	7
Медичні	5	33					55	19	18
Мистецтвознавство, фольклористика	5						13	1	
Науки про Землю	11						9	4	1
Педагогічні				16			31	11	6
Політичні, соціологічні	5						16	2	3
Психологія				1			4	1	2
Спорт, фізична культура							13	1	
Технічні	35		1				113	26	8
Фізико-математичні	31						15	2	1
Філологічні	4						45	2	1
Філософські	7						13	1	
Хімічні	8						5	2	1
Юридичні	5				4	1	20	17	10
Разом	167	34	18	17	5	7	457	128	80

* Не враховано політематичні вісники, збірники наукових праць тощо, сумарна кількість яких перевищує 500. Скорочення див. у табл. 1.

У проекті Положення про наукові фахові видання, запропонованому до обговорення ДАК МОНмолодьспорт України, як і в чинному Положенні, є пункт щодо необхідності «дотримання вимог до редакційного оформлення фахового видання згідно з чинними стандартами України». Вважаємо, що його слід викласти в такій редакції: «Дотримання вимог до оформлення наукового фахового видання згідно з чинними державними стандартами України. Оформлення пристатейних списків посилань відповідно до вимог міжнародних наукометричних систем». Відповіді на цю пропозицію поки що не надійшло.

На одному із засідань Громадської ради при Державному агентстві з питань науки, інновацій та інформатизації України було розглянуто цей проект вимог до наукових фахових видань, публікації в яких враховуються під час захистів дисертації на здобуття ступеня кандидата чи доктора наук. Науково-видавнича рада НАН України опрацювала запропонований проект і надала свої детальні пропозиції й обґрунтовані зауваження.

Наведемо тут деякі з них. Проект значною мірою дублює попередні, чинні на сьогодні вимоги і не відповідає сучасним світовим вимогам до наукової періодики, а також стану розвитку інформаційних і видавничих технологій. Особливо ж науковій громадськості слід звернути увагу на кілька основних недоліків цих вимог.

По-перше, вони не враховують вимог світових наукометричних і реферативних баз даних, зокрема, як зазначено вище, до оформлення пристатейних переліків посилань, а також до оформлення анотацій до статей, обов'язкової для сучасного наукового періодичного видання наявності робочого, постійно оновлюваного англomовного електронного ресурсу (з англomовним інтерфейсом, змістом кожного номера журналу, анотаціями статей та допоміжною інформацією).

По-друге, жодної уваги не приділено питанням наявності водночас паперових і електронних видань, зокрема, визначення тиражів для цих видань, здійснення розсилки чи забезпечення їхніми контрольними примір-

никами всіх провідних наукових вітчизняних бібліотек (відповідно до Закону України та постанови Кабінету Міністрів України щодо обов'язкового контрольного примірника та його доставляння). Крім того, осторонь залишився той факт, що електронне видання не підлягає в Україні державній реєстрації, отже, не є легітимним (відповідно, не може мати свідоцтва про державну реєстрацію, не відповідає вимогам до фахових видань і «не придатне» для опублікування результатів дисертаційних досліджень).

По-третє, всі вимоги спрямовані на оцінювання формального боку організації роботи видання і жодним чином не враховують його наукової вартості. Тож фактично за цими вимогами можна оцінити лише роботу редакції — наскільки сумлінно її працівники розсилають контрольні примірники, здійснюють наповнення веб-ресурсу, подання матеріалів у електронному вигляді до НБУВ чи «Джерела», наскільки активно вони прагнуть внесення видання до світових інформаційних агрегаторів тощо.

І основне: наукове фахове видання чомусь має затверджувати до друку вчена рада наукової установи-засновника. А для чого тоді поважна редакційна колегія з обов'язковими іноземними фахівцями і так само обов'язковими штатними працівниками установи-засновника (вочевидь, вони ж є і членами вченої ради)? Які ж тоді повноваження редакційної колегії?

З викладеного зрозуміло, що в запропонованому вигляді нові вимоги до наукових фахових видань знов застаріють раніше, ніж будуть прийняті.

Найкращим виходом з цієї ситуації була б повна відмова від будь-якого переліку наукових фахових видань, складеного за формальними ознаками. Якщо ми не можемо взагалі відмовитись від формального підходу до такої важливої частини наукової роботи, як оприлюднення її результатів, варто запровадити «вагові» коефіцієнти і ранжувати цей перелік видань, оцінивши за певною шкалою всі видання, що входять на сьогодні до переліку наукових фахових в Україні. При цьому визначити, що входження видання до бази

Thomson Reuters чи Scopus вартує більше балів, ніж входження до інших світових тематичних баз даних. Відповідно бали нараховуються за вихід англійською мовою, наявність електронного ресурсу, залучення до складу редакційної колегії іноземних фахівців, правильність складання анотацій до статей і наявність англійських анотацій. Подібні пропозиції вже висували працівники установ МОМолодьспорт України, досліджуючи ефективність наукової періодики та наукової роботи вищих навчальних закладів України (наприклад, Р.О. Влох, Н.В. Рябова та ін.).

Формальні вимоги — відповідність державним видавничим стандартам і дотримання виконання законодавства в частині доставляння обов'язкового контрольного примірника — можна і не оцінювати. Контроль за цим аспектом діяльності здійснюють Державна реєстраційна служба України при Міністерстві юстиції України (вона може анулювати свідоцтво про реєстрацію видання в разі його невиходу або ненадходження контрольних примірників упродовж двох років) і Книжкова палата України імені Івана Федорова, крім того, в січні 2012 р. прийнято Закон України «Про внесення змін до деяких законодавчих актів щодо доставляння обов'язкового безоплатного примірника документів», яким передбачено накладання штрафу на посадових осіб, фізичних осіб-підприємців від 30 до 50 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян за недоставляння або порушення строку доставляння обов'язкового безоплатного примірника документів.

За результатами нарахування балів можна буде «почистити» перелік фахових видань, а решту видань згрупувати, наприклад у три групи. Тоді для захисту кандидатської дисертації необхідно було б мати дві статті в журналах першої групи або в авторитетних зарубіжних виданнях. Решту публікацій враховують на рівні участі в конференціях.

І наостанок — два аргументи на користь відмови від формування переліку наукових фахових видань. Нині в Україні набагато простіше створити нове видання й ініціювати його внесення до переліку фахових, ніж навчити аспірантів належним чином подавати результати

власних досліджень. Адже часто «наукові фахові» видання створюють лише тому, що в установі є багато здобувачів наукових ступенів, а для захисту слід опублікувати певну кількість статей. Тобто науковці перейняті задоволенням одних формальних вимог (до фахового видання) задля задоволення інших (необхідна для захисту кількість публікацій). Отже, публікація з'являється не тоді, коли є що повідомити, а тоді, коли науковець реалізує кар'єрні амбіції. Публікація перестає бути однією з завершальних ланок наукової роботи і засобом комунікації, перетворюючись на спосіб отримання звання, посади, більшої платні тощо.

Може, варто, нарешті, дати можливість повноцінно працювати спеціалізованим ученим радам із захисту кандидатських і докторських дисертацій, давши їм змогу оцінювати наукову значущість і повноту подання результатів досліджень, а не контролювати, щоб видання з публікацією було внесено до переліку фахових в Україні за відповідними спеціальностями? Вивільнені кадри і кошти можна було б спрямувати на запровадження системи національного індексу цитування.

Викладене вище дає змогу дійти таких висновків. В Україні є серйозні проблеми з власними науковими періодичними виданнями, зокрема щодо їхньої якості, відповідності міжнародним стандартам тощо. На сьогодні українські науковці й установи продукують не виправдано велику кількість періодичних наукових видань, що спричинює погіршення не лише загального рівня видань, а й рівня окремих публікацій, нівелюючи цінність наукової праці. Ілюстрацією цього є надзвичайно низька кількість статей українських науковців, щороку опублікованих у зарубіжних виданнях (виняток становлять хіба що природничі науки). Найбільш гіпертрофованою є ситуація з виданнями у сфері економічних, соціополітичних і гуманітарних наук. Ці видання часто мають описовий характер і, як правило, маловідомі за кордоном.

Отже, українська наукова періодика, щоб стати фаховою, потребує змін на загальнодержавному, академічному, освітянському й інститутському рівнях.